

Kubrat hanyñ Beýik Bulgar döwleti

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Kubrat hanyñ Beýik Bulgar döwleti KUBRAT HAN'IN BÜYÜK BULGAR DEVLETİ

Doğudan gelip, Karadeniz boylarına inen Göktürkler ile onlardan kaçıp şimdiki Macar ovasında yurt tutan Avarlar arasındaki bölgede, Karadeniz ile Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşayan ve toprakları bu iki güç arasında paylaşılan Oğur-Bulgar Türkleri, yaklaşık aynı zamanda (Birinci) Göktürk Devleti'nin yıkılması (630) ve Avarların İstanbul kuşatmasında (630) hezimete uğrayıp zayıflamasıyla bağımsızlıklarını kazanma imkanı bulmuş ve Kubrat Han önderliğinde bu bölgede kendi devletlerini kurmuşlardır. Tarihlere 'Büyük Bulgaristan' olarak geçen ve 40 yıl civarında yaşayan bu devlet hakkında çağdaş kaynaklar kısmi bilgi vermekte ise de, pek çok konu karanlıkta kalmaktadır. Öyle ki, henüz bu devletin tam yeri üzerinde dahi anlaşılamamıştır.

Önceki dönemlerde de önemli çalışmalar olmakla birlikte, Kubrat'ın Bulgar Devleti ile ilgili ilk derli toplu çalışmayı Moravcsik yapmış,[1] onun çalışmaları daha sonraki eserlere temel teşkil etmiştir. Buna göre, Bulgar Devleti'nin kurulduğu yer Kuzey Kafkasya'da, Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölgedir ve Bulgarlar aslında burada yaşayan Onoğurlardan başkası değildir. Ural boylarından gelen Macarların da daha sonra burada uzun süre kaldığını dikkate alan Macar alimleri bu fikre itibar etmişler, başta Nemeth,[2] Szâdeczky-Kardoss,[3] Ligeti[4] ve Bâlint[5] olmak üzere sürekli bu fikri destekler yönde yayın yapmışlardır.

Buna katılmayan bilginler de olmuştur. Örneğin Zimonyi, Kubrat'ın devletini Karadeniz'in kuzey kıyılarında düşünmüştür.[6] Moravcsik'ten çok önce Westberg[7] ve Marquart'ın[8] Bulgar ve Onoğur kavim adları arasında ilgi

olmadığını, dolayısıyla bu devletin yerinin batıda olduğunu düşündüğünü de eklemek gerekir. Son zamanlarda Pohl bu devleti Azak'ın her iki yanına yerleştirmiştir.[9] Romaşov ise sonradan Kutrigurların Büyük Bulgar Devleti'ne katıldığını, Don-Dnyeper arasında yaşadıkları için de devletin sınırlarının batıda Dnyeper'e ulaştığını söylemiştir.[10] Ben ise önceki iki çalışmamda Kubrat'ın Bulgaristan'ın Dnyeper bölgesinde olduğunu belirtmiştim.[11] Bu devletin sınırları doğuda Don boylarında idi; batıda ise Bug nehrine dayanıyordu. Burada bu savım hakkındaki temel tespitleri sunacağım.

■ Devlet Nerede Kuruldu?

Kubrat'ın devletinin kuruluşu hakkında hâlâ tarihleme sorunları vardır. Gerçek olan şey, onun Avarlara karşı isyanının 627 yılındaki İstanbul kuşatmasında Avarlar ve müttefiklerinin yenilmesinden önce olamayacağıdır. Anlaşılan Kubrat Han, bu tarihe kadar Avarlara bağlı olarak Bulgarları yönetmiştir. Zira kaynaklar açık şekilde onun Avarlara isyan edip bağımsızlığını kazanmasından bahsederler. Onun ölüm tarihini belirlemek ise daha zordur. Elimize geçen kimi sikkelere bakılırsa, Kubrat 642 yılından sonra, ama 647'den de geç olmamak üzere ölmüştür. Theophanes'in bir kaydı ise durumu iyice karıştırır. Bizans vakanüvisi, İmparator 2. Constantine'in batıya hareket ettiği zamanda Kubrat'ın öldüğünü söyler, ama hareketten önce mi, sonra mı olduğunu bildirmez.[12] Yani ölüm tarihi 668'e kadar ertelenebilir. Ancak, tekrar para delilleri bu tarihi en fazla 650 yapmamızı sağlar. Bu tarih en mantıklı görünenidir.

Kubrat'ın devletini Kuzey Kafkasya'da değil de, batıda düşünmemizi gerektiren önemli bir ipucu, 1912 yılında, bugün Ukrayna ortalarında bulunan Mala Pereşçepino köyü yakınlarında bulunan ve Kubrat'ın olduğu varsayılan gömüttür. Burası Dnyeper'in sol ayaklarından Vorskla nehrinin sol kıyısındadır.[13] Gömütte çıkan herşeyin Petersburg'a, Hermitage'a götürüldüğü hakkında şüpheler vardır. Ancak buraya ulaşan iki yüzüğün üzerindeki damgalaştırılmış yazıda

‘Xobratoy’ (Khovratou) ve ‘Xobratou Patrikou’ (Khovratou Patrikou) kelimeleri geçmektedir.[14] Bu kabrin Büyük Han Kubrat’a mı, onun oğullarından birine mi, yoksa bir başka Kubrat’a mı ait olduğu tartışılmaktadır, ancak önemli olan, önceki bilginlerce Bulgar Devleti’nin merkezi olduğu sanılan topraklardan uzakta, yönetici sınıfa ait böyle bir kalıntının varlığıdır. Bu yüzden, Büyük Bulgar Devleti’nin merkezinin (ki, bu başlangıçta da olabilir, sonraki bir yer de) başka yerlerde olabileceği ihtimalini düşünmek için bir sebep ortaya çıkmaktadır. Öbür türlü bu mezarın nasıl buraya geldiğini açıklamak zorunda kalacağız.

Balint’e göre, esas arazisi doğuda olan Kubrat Han Hazar baskısı sebebiyle batıya çekilmiştir.[15] Yani, Bulgar Devleti’nin yıkılışına sebep gösterilen, Kubrat’ın ölümünden sonraki Hazar baskısı aslında daha erken bir tarihte gerçekleşmiştir. Fakat kaynaklar bu varsayım ile çelişmektedir. Söz konusu Hazar baskısı ve Kubrat’ın oğullarının davranışı ile ilgili bilgileri, bugün elimizde olmayan aynı kaynağa dayanan Theophanes ve Nikephoros verirler. Bu ikisi belli noktalarda ayrılırlar, ancak verilerinden ortak kaynaklarının ne söylediğini anlamak mümkündür. Buna göre, dağılıştan sonra Kubrat’ın oğlu Batbayan’a bağlı kalan halk, yazarlarımızın zamanında hala atalarının topraklarında yaşıyorlarmış.

■ Kuphis Gerçekte Hangi Nehirdir?

‘Ataların toprağı’ Kubrat’ın kaçtığı veya ölmeden az önce göçtüğü yer olamaz. Ortak kaynakta bu araziye belirlemeye yarayacak üç ipucu vardır: Birincisi, bu ülke Maetois (Azak) bölgesinde bulunmaktadır; ikincisi Kuphis nehri boylarındadır ve üçüncüsü, diğer oğul Kotrag babasının ölümünden sonra Don nehrinin diğer tarafına geçmiştir. Don nehrinin öbür tarafı doğusu da olabilir, batısı da. Keza, Azak bölgesi bu denizin doğusunda olabileceği gibi, kuzeyinde de olabilir. Bu yüzden, elimizde sadece, ısrarla Kuban nehri olarak tercüme edilen Kuphis nehri kalıyor. Halbuki, kaynaklar Kubrat’ın

oğullarından Esperik'in (Asparuh) Dnyeper ve Dnyester nehirlerini geçerek batıya ilerlediğini söylüyor. Eğer Kubrat'ın devleti Kafkaslar'ın kuzeyinde, Kuban boylarında olsa idi, Esperik'in batı yolunda ilerlerken Don nehrini de geçmesi gerekirdi. Ama kaynaklarda böyle bir şey geçmemektedir.

Kuphis nehrinin ismi Bizans'ın 10. yy.'daki imparator yazarı Constantine'de de geçmektedir. De Administrando Imperio'nun (bundan sonra DAI) 42. bölümünde Constantine, Tuna'dan Don üzerindeki Hazar şehri Şarkel'e giderken geçilecek ırmaklar arasında Kuphis'in ismini de verir.[16] Metinde 'Kouphis ho Bogou' ifadesi geçer. Eseri yayınlayan Moravcsik bunu 'Kouphis kai ho Bogou' olarak değiştirmiştir. Bu eklemenin doğru ve gerekli olduğuna karar vermek zordur, ama önemli olan Kuphis'in Bug ile aynı nehir olması değil, Dnyeper ile Dnyester arasında bulunmasıdır. Bu yüzden, onun Kuban ile aynı olması ihtimali kalmamaktadır.

Üstelik de Constantine'in verisi Theophanes'e uymaktadır. Zira Theophanes, bu nehrin Don ve İdil nehirlerinin birleştiği yerden doğduğunu söyler.[17] Orta Çağ'da Don ve İdil'in, şimdi Volgograd kanalının bulunduğu yerde birleşip yeniden ayrıldığı yaygın bir inançtı. Kuphis'in Karadeniz'e nereden döküldüğü ise daha açıktır: Kırım'ın batısında bulunan Necropela veya Necropyła. Buradan Constantine de bahseder ve Dnyeper nehrinin ağzından sonra geldiğini söyler.[18] Burada yine de büyük ihtimalle Bug ve Dnyeper'in ortak halicinden bahsedilmektedir. Schramm da Kuphis nehri ile ilgili çalışmasında Theophanes'in bahsettiği nehrin Güney Bug olduğu sonucuna varmıştır.[19]

Bulgaristan'ın (Boulgaria) ve Kara Bulgarların doğuda, Kuban boylarında olmadığına işaret eden diğer kaynaklar da vardır. 7. yy.'da derlenen, ancak 9. yy.'a ait Latince bir tercümesiyle bize ulaşan Geographus Ravennas adlı coğrafya kitabı bunlardan biridir. Moravcsik'e göre bu kaynak Onoğur ülkesini (Onogoria) Don ve Kuban nehirlerinin aşağı boylarında göstermektedir.[20] Metin açık şekilde Onogoria'nın Karadeniz kıyısında ve şehirleri Livanius'un Azak bataklıkları yakınında olduğunu söylemekte, ancak hiçbir şekilde Azak'ın doğusuna

işaret etmemektedir. Yani, Marquart'tan başlayarak pek çok araştırmacının kullandığı gibi, bu eserdeki verileri Bulgar ülkesini Kuban boylarına yerleştirmekte kullanamayız. Bu konuda yardımcı olabilecek kaynaklardan, elimize ulaşan 733-746 yılları arasını içeren bir kilise listesinde Onoğur ve Hun patriklerinin Kırım'da bulunan Got Metropolitliği'ne bağlı olduğu yazılıdır. Buradan da Onoğur Patrikliği'nin Azak'ın doğusunda olduğuna dair bir veri çıkartamıyoruz. Kuzeyde olması da aynı derecede mümkündür.

■ Bulgar Dağları ve Kara Bulgarlar

Yakınlarda yeni bir tercümesi yayınlanan Şiraklı Ananias adlı bir Ermeni'ye ait coğrafya kitabı, Bizans kaynaklarından bağımsız olduğu için, sağladığı bilgi bakımından önemlidir. 679'dan önce ama kesinlikle 668'den sonra yazıldığı anlaşılan kitapta şöyle bir cümle geçmektedir: "Hazarlardan, Bulgar dağlarından kaçan ve Avarları süren Kubrat'ın oğlu Esperik, Tuna deltasında bir adada yaşamaktadır." [21] Aynı eserdeki Sarmat ülkesi betimlemeleri, Kubrat'ın oğlunun 'At' Dağları'ndan kaçtığını gösterir.

Nihai kaynak olan Ptolemeus'un eserinde At Dağları Hippikos olarak geçer. Ermeni yazar bunu 'Jiakann', yani 'at' olarak çevirmiştir. Her iki kaynak da At Dağlarından doğan ve Azak denizine dökülen ırmakları açık şekilde yine aynı denize dökülen Kuban'dan (Ermenice 'Valdanis', Yunanca 'Ouardanes') ayırır. Bu nehrin kuzeyinde (Gök) Türkler ve Bulgarlar yaşamaktadır. Dolayısıyla, Bulgar dağları Kuban nehrinin kuzeyindedir ve Kafkas silsilesinin bir parçası olamaz.

Buradaki Bulgar veya At dağlarının yerini belirlemede yine Ermeni kaynağı yardımcı olur. Buna göre İdil'in 'Bilinmeyen Ülke'de iki kaynağı vardır. [22] Bunların, Azak denizine dökülen Don nehrinin ayrıldığı At dağlarında bir ortak akışı vardır. Yani, bu dağlar, Don ve İdil'in ortak aktığı yerdedir. Böylece, Ermeni kaynağının, Kuphis nehrinin Don ve İdil'in birleşip yeniden ayrıldığı yerde doğduğunu söyleyen Theophanes'le anlaştığı görülmektedir. Burası ise Kubrat'ın

yukarda anlattığımız mezarının bulunduğu yerden başkası değildir. Bulgar hakanının gömüldüğü dağların Bulgar dağları olarak adlandırılması da tesadüfi değildir.

Genning ve Halikov, Bulgar dağlarını Donetsk yükseltilerinde ararlar.[23] Buraya kadarki bilgilerin ışığında, Romaşov'un bu dağları Yergen dağı ve Stravropol tepeleri ile özdeşleştirmesine katılmaya imkan yoktur, çünkü onun bu savı, Kuphis'in Kuban olduğu esasına dayanır.

Sözkonusu Ermeni kaynağının kısa nüshasında Bulgar Dağları geçmez ama aynı önemde bir diğer bilgiye rastlarız. Burada "Zalura'nın, yani Alman Bulgarlarının doğusu" ibaresi geçmektedir.[24] Hewsen'e bir mektubunda Toumanoff'un bu Almanların Kırım'daki Gotlar olabileceğini söylemesi doğru olsa gerektir.[25] Bizans kilise listesinde geçen Hristiyan Bulgarların/Onoğurların Got Metropolitliği'ne bağlı olduğu haberi de bununla uyuşur.

Bundan sonra DAL'de geçen Kara Bulgaristan'ın yerini tartışmamız gerekecek. Bu ülkeyi Kuban bölgesinde düşünenler olmakla birlikte, önemli bir kısım bilgin Don-Dnyeper sahasını esas almakta, hatta İdil Bulgarlarını bu kara Bulgarlara bağlamaktadır. DAL'nin 'Kara Bulgar ve Hazar Hakkında' başlığını taşıyan 12. bölümünde şu cümle geçer: "Sözde Kara Bulgaristan da Hazarlara saldırabilmektedir."[26] Sonra 42. bölümde şöyle yazar: "Bu aynı Azak denizine çok sayıda ve büyük ırmaklar dökülür; bunun kuzeyinde, üzerinde Rusların Kara Bulgaristan, Hazar ve Suriye'ye doğru geldikleri Dnyeper nehri akar."[27] Bu haber, Kara Bulgaristan'ın Constantine zamanında Bulgar ülkesi olmadığını, sadece Bulgarların bir zamanlar yönettiği ülkeyi anlatan tarihi-coğrafi bir terim olduğunu gösterir. Dolayısıyla, Kara Bulgarların Azak'ın doğusunda yaşadığını iddia eden Moravcsik'in[28] haklı olmadığı ortaya çıkar. Buraya kadar incelenen kaynaklar, ne Kubrat'ın 'büyük' Bulgarlarının, ne de hemen sonraki Kara Bulgarların Kafkasya'nın kuzeyinde yaşadığına dair bir şey söylememektedir.

■ Avarlarla İlişkilerin Söyledikleri

Ülkesinin yerini belirlerken, Kubrat'ın Avarlarla mücadelesini dikkate almakta fayda vardır. Nikephorus'a göre "Organa'nın yeğeni, Onoğundurların efendisi Kubrat, Avar kağanına karşı ayaklanarak onun ordusunu kendi ülkesinden sürmüştür." [29] Böylece Kubrat'ın Bulgar Devleti'nin Avar boyunduruğundan kurtulmakla başladığı anlaşılıyor. Bu isyanın tam tarihini belirlemek güçtür, ancak büyük ihtimalle, Avar kağanının İstanbul yenilgisinden sonra zayıflamasını fırsat bilerek hareket ettiği için 627 yılında bunu başarmış olmalıdır. Avar kağanının Kuban bölgesini elinde tuttuğuna dair bir haber yoktur. Çünkü ülkesi o kadar genişlememişti. Öte yandan, bu bilginin sahil olduğuna dair Szadeczky-Kardoss [30] ile anlaşmamız gerekmektedir. Ancak, Kubrat'ın Bulgaristanı'nı Dnyeper bölgesine yerleştirirsek buradaki çelişkidenden kurtulabiliriz.

Ayrıca, Mala Pereşçepino'daki buluntular, şekil ve üslup olarak Avar kalıntılarına büyük ölçüde benzerler. Bu da Kubrat'ın Bulgarlarının Avarlarla oldukça yakın ilişkide olduklarını gösterir. Bu ise ancak Dnyeper bölgesinde, bugünkü Ukrayna'nın kuzeydoğusunda olabilir.

Hunların hemen ardından Avrupa'ya gelen, uzun süre bir kabile birlikleri halinde yaşayan ve nihayet 150 yıl kadar sonra Kubrat Han önderliğinde bir devlet çatısı altında toplanan Bulgarlar, bu devleti uzun süre yaşatamamışlardır. Bunun sebebi, yukarda geçtiği gibi, Kubrat'ın oğullarının iç anlaşmazlığı veya Hazar baskısı, veya bu bölünmüşlüğün Hazarlarca kullanılması olabilir. Burada bunu ayrıntılı tartışmayacağız. Zira iki kaynağımız Nikephoros ve Theophanes bu konuda yoruma açık aynı cümleleri kullanırlar: "Bu ulus (Bulgarlar) bu yüzden bölünüp dağıldığında, Sarmatlara komşu olarak yaşadıkları Barsil ülkesi denen yerin içlerinden gelen Hazar kabilesi, tam bir dokunulmazlık içinde Karadeniz'in ötesindeki tüm toprakları istila etti. Onların içinde, Bayan'ı kendilerine haraç ödemeye tabi kıldılar." [31]

Diğer Bulgarların (Esperik'e tabi olanlar) Hazar baskısı sebebiyle bu bölgeden sürüldüğüne dair haber, 250 yıl kadar sonra Hazar kağanı Yusuf'un Endülüs Emevi halifesinin

başdanışmanı Yahudi Harday'ın mektubuna cevabında da geçer. Buna göre kağan, önceden WNNTR, yani Onoğurdur halkının bulunduğu yerde hüküm sürmektedir. Onoğur/Bulgarlar daha kalabalık olduğu halde, Hazarlar galip gelmiş ve onları Tuna boylarına sürmüşlerdir.[32] Bulgar Devleti'ni Hazarların yıkıp yıkmadığı kesin değildir ama Kubrat'ın devletinin çöküşünden sonra Hazarlar Karadeniz'in kuzeyine tamamen hakim olmuşlardır. Bu da yine akla Bulgar Devleti'nin Dnyeper bölgesi ile batısında bulunduğunu getirmektedir.

Doğu Avrupa'ya göçlerin doğası ile ilgili Macar bilgin Pal Engel'in savını[33] diyalektik olarak kullandığımızda, bir bakıma Macar göçü de bu konuda bize yardımcı olabilir. Constantine göre, Macarların Karpat havzasını ele geçirmeden önceki yurdu Etelköz, Tuna ile Dnyeper arasında bulunmaktadır. Eğer 800 yılı civarında buraya geldiklerinde, Bulgarlar kısmen batıda Balkanlar'da, kısmen de kuzeyde İdil boylarında iseler, Macarlar kimin ülkesini işgal ettiler? Eğer Onoğur ülkesini almadılarsa, Macarlara verilen Onoğur adı (Ungar, Hungar, Venger, Ugar, vb.) nereden gelmektedir? Başa dönersek, Macarlar bu ismi Kuban boylarında almış olamazlar. Öbür türlü, o tarihlerde Kuban boylarında yaşamaları söz konusu olmayan Slavların Macarları böyle adlandırmasını açıklayamayız.

■ Sonuç

Bu gerçekler, şimdiye kadar yaygın kabul görmüş bazı şeylerin yeniden gözden geçirilmesi ve Türk-Bulgar tarihinin bu önemli kısmının yeniden yazılması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bulgarlar, daha doğrusu Bulgarların yönettiği bir Oğur boy birliği Doğu Avrupa'da Avarlarla aynı zamanda görünmüşlerdir. Tarihleri büyük ölçüde Avar tarihi ile bağlantılıdır. 630 yılı civarında Avar Devleti'nin İstanbul kuşatmasından sonra yaşadığı sarsıntılardan faydalanan Bulgarlar, Azak nehrinin kuzeyindeki bölge merkezli olarak Kubrat Han önderliğinde, bir Hristiyan tarafından yönetilen ilk Türk devletini kurmuşlardır.

Devlet Kubrat'ın 650 yılı civarında ölümünden sonra da bir

süre yaşamış, ama iş mücadeleler ve Hazar saldırıları sebebiyle dağılmıştır. Bunlardan bir kısmı yerinde kaldı ama yavaş yavaş da kuzeye kaydı. Yine de Hazar yönetimine girmekten kurtulamadı. Bir grup Macar da bu kuzeye giden Bulgarlara katılmıştır. İbn-i Fazlan (922) ve daha sonra Julian (1236) onlarla karşılaşmıştır. Moğol istilasından sonra da İdil boylarındaki bu Macarlara dair haberler gelmektedir.[34] Diğer topluluk Esperik Han önderliğinde Hazarlardan kaçmış ve Tuna boylarına gelerek şimdiki Bulgaristan'ı tarihte ilk kez kurmuştur. Başka bir topluluğun ise Avarlara katıldığı veya daha batıya geçtiği bilinmektedir. Bu dağılıştan sonra bir zamanlar Kubrat'ın büyük devletinin olduğu yerde güç boşluğu meydana gelmiş ve bunu Macarlar doldurmuştur. Burada kalan kimi Bulgarların Macarlara katılmış olması da olasıdır.

Prof. Dr. Andras RONA – TAS,
Szged Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Macaristan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 625-629

■ Kaynaklar:

- ♦ BALINT, Cs., Review on Werner, Acta Arheologica Hung., 36 (1984), s. 263-269.
- ♦ BÂLINT, Csanâd, (1988), "Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat", Acta Orientalia Hun., 42.
- ♦ BALINT, Cs., Die Archäologie der Steppe, Wien-Köln, 1989.
- ♦ ENGEL, Pal, "Beilleszkedes Europaba, a kezdetektöl 1440-ig", Magyarok Europaban, Budapest, 1990; Engel, Pal, A kettös honfoglalás, Omagyar kultúra 10, 1997, özel baskı, s. 54-63.
- ♦ FONJAKOVA, N. A., "Istorija nahodki Pereşçepinskogo klada", Sokrovişça hana Kubrata, Pereşçepinskij klad, (yay. Zalesskaya vd.) St. Petersburg, 1997, s. 102-109.
- ♦ GENNING, V. F. -HALIKOV, A. H., Rannye bolgary na Volge, Moskva, 1964.
- ♦ HEWSEN, R. H., The Geography of Ananias of Şirak, (Aşxarhac'oyc'), The Long and the Short Recensions, Wiesbaden,

1992.

- ♦ KAMPFER, F. -STICHEL, R. -ZERNACK, K., Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im Östlichen Europe, Serie A, Lateinische Namen bis 900, Bd. 3, Stuttgart, 1989.
- ♦ KOKOVCOV, P. K., Jeverejsko-hazarskaya perepiska v 9. Veke, Leningrad, 1932.
- ♦ KRISTÓ, Gy. (yay.), Korai magyar történeti lexikon (9-14. Század), Budapest, 1994.
- ♦ LAUTERBACH, H., "Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes", Araber in der Alten Welt, (yay. ALTHEIM, F. -STIEHL, R.), Bd. 4, Berlin, 1967, s. 539-619.
- ♦ LIGETI, L., (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest.
- ♦ MARQUART, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
- ♦ MORAVCSIK, Gyula, (1930a), "Zur Geschichte der Onoguren", Ungarische Jahrbücher, 10.
- ♦ MORAVCSIK, Gyula, (1930a), Az onogurok történetéhez, Budapest (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27).
- ♦ NIKEPHOROS, Patriarch of Constantinople, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990.
- ♦ POHL, W., "Die Awaren", Ein Steppenvolk in Mitteleuropa: 567-822, München, 1988.
- ♦ ROMAȘOV, S. A., "Bolgarskie plemena Severnogo Prifernomor'ja v VI-VII vv", Archivum Eurasiae Medii Aevii, C. 8, 1992-1994.
- ♦ RONA-TAS, Andras, A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe, Budapest, 1996.
- ♦ RONA-TAS, Andras, Hungarians and Europe in the Middle Ages, An Introduction to Early Hungarian History, Budapest, 1999.
- ♦ RONA-TAS, Andras, "Where was Khuvrat's Bulgharia?", Acta Orientalia Hung., v. 53 (2000), S.1-2.
- ♦ SCHRÄMM, G., nordpontische Ströme, Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens, Göttingen, 1973.
- ♦ SZÁDECZKY-KARDOS, S., (1975), "Kuvrat fiainak Kubernek a története és az avar-kori leletanyag", Antik Tanulmányok, 15.
- ♦ SZÁDECZKY-KARDOS, S., (1998), Az avar történelem forrásai

557-től 806-ig, Budapest.

♦ WESTBERG, Fr., "Die Fragmente des toparcha Gothicus", Memoires de l'Academie de St. Petersburg t., V. 2., 1901.

■ Dipnotlar:

[1] Moravcsik, Gyula, "Zur Geschichte der Onoguren", Ungarische Jahrbücher 10, 1930, s. 53-90; Az onogurok történetéhez, Budapest, 1930 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27).

[2] Németh, Gyula, A foglalo magyarság kialakulása, Budapest, 1930, s. 175-176; A foglalo magyarság kialakulása, Budapest, 1930, s. 228.

[3] Szâdeczky-Kardoss, Samuel., "Kuvrat fianak Kubernek a története és az avar-kori leletanyag", Antik Tanulmányok, 15, 1975, s. 270-272; Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig, Budapest, 1998, s. 212.

[4] Ligeti, Lajos., A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Arpad-korban, Budapest, 1986, s. 350.

[5] Balint, "Csanad, Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat", Acta Orientalia Hung., 42, 1988.

[6] 'Korai magyar történeti lexikon (9-14. Század) 'da (yay. Gy. Kristo, Budapest, 1994), s. 118.

[7] Westberg, Fr., "Die Fragmente des toparcha Gothicus", Memoires de l'Academie de St. Petersburg t., V. 2, 1901.

[8] Marquart, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, s. 126.

[9] Pohl, W., "Die Awaren", Ein Steppenvolk in Mitteleuropa: 567-822, München, 1988, s. 271-272.

[10] Romaşov, S. A., "Bolgarskie plemena Severnogo Priçernomor'ja v VI-VII vv", Archivum Eurasiae Medii Aevii, C. 8, 1992-1994, s. 240, 244.

[11] Rona-Tas, Andras, Hungarians and Europe in the Middle Ages, An Introduction to Early Hungarian History, Budapest, 1999, s. 215-220; "Where was Khuvrat's Bulgharia?", Acta Orientalia Hung., v. 53 (2000), S. 1-2, s. 1-22.

[12] Lauterbach, H., "Untersuchungen zur Vorgeschichte der

Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes", Araber in der Alten Welt, (yay. Altheim, F. – Stiehl, R.), Bd. 4, Berlin, 1967, s. 544. Nikephoros ise, daha da karıştırmak üzere, Constantine'in batıda öldüğü zamanlarda Kubrat'ın Bulgarların başında olduğunu söyler: Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990, s. 89.

[13] Bu buluntuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Balint, Cs., Die Archäologie der Steppe, Wien-Köln, 1989, s. 96-97; Fonjakova, N. A., "Istorija nahodki Pereşçepinskogo klada", Sokrovişça hana Kubrata, Pereşçepinskij klad, (yay. Zalesskaya vd.) St. Petersburg, 1997, s. 102-109.

[14] Daha önce Beneşeviç, Fink, Seibt, Werner ve Zalesskaya bu yazılar üzerinde çalıştılar. Ben ise kendi okumamı şu iki çalışmada yayımladım: A honfoglalo magyar nep. Bevezetes a korai magyar törtenelem ismeretebe, Budapest, 1996, s. 180; Hungarians and Europe in the Middle Ages, s. 218.

[15] Balint, Cs., Review on Werner, Acta Arheologica Hung., 36 (1984), s. 267.

[16] DAI, s. 184.

[17] Bkz. Lauterbach, a.g.e., s. 543; bu metnin Anastasius tarafından Latince çevirisi için, Kampfer, F. – Stichel, R. – Zernack, K., Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europe, Serie A, Lateinische Namen bis 900, Bd. 3, Stuttgart, 1989, s. 256.

[18] DAI, s. 186-187.

[19] Schramm, G., Nordpontische Ströme, Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens, Göttingen, 1973.

[20] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, s. 64.

[21] Hewsen, R. H., The Geography of Ananias of Şirak, (Aşxarhac'oyc'), The Long and the Short Recensions, Wiesbaden, 1992, s. 48.

[22] Hewsen, a.g.e., s. 55.

[23] Genning, V. F. – Halikov, A. H., Rannye bolgary na Volge, Moskva, 1964.

[24] Hewsen, a.g.e., s. 244.

[25] Aynı yer.

[26] DAI, s. 64-65.

[27] DAI, s. 186-187.

[28] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, s. 113.

[29] Nikephoros, s. 70-71.

[30] Szâdeczky-Kardoss, Az avar történelem., s. 213.

[31] Nikephoros, s. 89.

[32] Metin için bkz. Kokovcov, P. K., Jeverejsko-hazarskaya perepiska v 9. Veke, Leningrad, 1932, s. 92.

[33] Bütün göçlerin bir şekilde Balkanlar veya Batı Avrupa'yı etkilediğinden ve bunların kaynaklara iyi yansıdığından hareket eden Engel, 700 yılı civarında sona eren Bulgarların Tuna boylarına göçleri ile 895'teki Macar göçü arasında hiçbir hareketin kaydedilmediğine dikkat çeker. Bu yüzden Engel, Bulgarlar yurtlarını bıraktıktan hemen sonra, 700 civarında Macarların burasını (etelköz) ele geçirdiğini söyler. Eğer buraya sanıldığı gibi 830 civarında gelmiş olsalardı birilerini batıya sürmüş olacaktı; bunun etkileri de kaynaklara geçecekti. Bkz. Engel, Pal, "Beilleszkedes Europaba, a kezdetektöl 1440-ig", Magyarok Europaban, Budapest, 1990; A kettös honfoglalás, Omagyar kultúra 10, 1997, özel baskı, s. 55-63.

[34] Ayrıntılar için bkz. RONA-TAS, A honfoglaló magyar nép, s. 184, 311, 330; Hungarians and Europe in the Middle Ages, s. 219-227, 429-436. Taryhy makalalar